

Türkistan’da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: “Punditler”

Meryem Özer*

(ORCID: 0000-0003-3394-8490)

Makale Gönderim Tarihi

01.01.2021

Makale Kabul Tarihi

21.03.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Özer, M., “Türkistan’da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: “Punditler””, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021): 289-311.

APA: Özer, M. (2021). Türkistan’da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: “Punditler”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1) , 289-311.

Öz

İngiltere'nin en önemli sömürgesi olan Hindistan'ın güvenliği, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra İç Asya'da Ruslarla girdikleri sömürge rekabeti sırasında daha da önem kazanmıştır. Bu nedenle Hindistan'ın kuzey sınırları hakkında bilgi toplamak ve bu bölgeleri haritalamak İngilizlerin bu yüzyılda öncelikli politikası haline gelmiştir. Ancak bölgedeki topluluk ve devletlerin Batılılara duydukları şüphe, onların buralara girip rahatça araştırma yapmaları önünde önemli bir engel olmuştur. T. D. Montgomerie'nin önerisiyle İngilizler bu engeli aşmak ve başta coğrafi olmak üzere bu bölgelerde ticari, siyasi vd. alanlarda araştırma yapmak için yerli kâşif-casuslar olarak da adlandırılabilen Punditlerden faydalanmışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'ın kuzey ve kuzeybatısındaki bölgeleri keşfetmek, araştırmak ve haritalamak için eğitilmiş olan Punditler, başta Tibet olmak üzere Güney Türkistan (Afganistan'ın kuzeyi) ve Doğu Türkistan'da faaliyet göstermişlerdir.

---

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, mryozer@gmail.com

Bu makalede, daha önce Türkçe yazılmış herhangi bir çalışmaya konu olmayan Punditlerin Türkistan'daki faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: XIX. yüzyıl, Punditler, Türkistan, İngiltere, kâşif-casus.

Asian Explorer-Spies of Britain in Turkestan: "Pundits"

Abstract

The security of India, the most important colony of England, gained even more importance especially in the second half of XIX. century during the colonial rivalry with the Russians in Inner Asia. For this reason, collecting information about the northern borders of India and mapping these regions has become the priority policy of the British in this century. However, the suspicion felt by the communities and states in the region towards the Westerners has been an important obstacle for them to enter these places and make research with ease. Following the proposal of T. D. Montgomerie, in order to overcome this obstacle and to be able to conduct research especially geographical as well as commercial and political fields the British utilised local explorer-spies referred to as "Pundits". In the second half of the XIX. century, to explore, research and map the regions in the North and northwest of India, Pundits have been active in Tibet, South Turkistan (north of Afghanistan) and East Turkestan. In this article, the activities of Pundits in Turkistan, which have not been the subject of any study written in Turkish before, are discussed.

Keywords: XIX. century, Pundits, Turkestan, England, explorer-spy.

Giriş

XIX. yüzyılın başından itibaren dünyanın önde gelen sömürge gücü olan İngilizlerin başta Hindistan olmak üzere Asya'da en güçlü rakibi Ruslar olmuştur. Ancak İngiliz Hindistan'ı ve Rusya arasında XIX. yüzyılın başlarında, Hazar Denizi'nden Ural Dağları ve Türkistan'a kadar oldukça geniş bir alan vardı. Bu alanda İran, Afganistan ve Türkistan hanlıkları bulunuyordu. Bu nedenle iki devlet arasında bir rekabet söz konusu değildi. Bununla birlikte 1853-1856 Kırım Savaşı yenilgisinden sonra Ruslar, başta pamuk olmak üzere ihtiyaç duydukları hammaddeleri karşılamak ve bu savaşın yenilgisini telafi edebilmek için Türkistan'a yönelmiş ve 1860 yılında Bişkek'i, 1864'te Çimkent'i, 1865 yılında Taşkent'i işgal ederek Seyhun Nehri'ni geçmişler, böylece

Türkistan hanlıklarının sınırlarına kadar ulaşmışlardır. İngilizler ise 1839 ve 1840 Sih Savaşlarından sonra Pencap’ı işgal ederek sınırlarını Hindikuş Dağlarına kadar genişletmiştir.¹

Yaklaşık yarım yüzyıl içinde iki devlet arasındaki mesafe iyice azalmış, bu arada İngilizler, İngiliz-Afgan Savaşı ve 1857 yılındaki Hint isyanı nedeniyle bölgede siyasi olarak zor durumda kalmıştır. Buna karşın Rusya, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kırım Savaşı’ndan sonra Türkistan’ın batısındaki hanlıklarla ilgilenmeye başlamıştır. İngilizler bu durumu, Hindistan’ın genelde tarihsel olarak kuzey yönünden işgal edildiğini bildikleri için² Rusların bir sonraki adımın Türkistan’daki askerlerinin kuzeybatı Hindistan’ın ovalarına taşınmasının işaretleri olarak görmüştür.³ Bu da İngilizlerin, Rusların Hindistan’a yönelttiğini düşündükleri tehdide karşı Hindistan’ın kuzey ve kuzeybatısındaki bölgeleri siyasi ilgi alanları içine dâhil etmelerine sebep olmuştur.

Hindistan’ın kuzey sınırlarını güvence altına alma sorunu, İngilizleri Hindistan’ın kuzey ve kuzeybatısı hakkında bilgi edinmek, bu geniş bölgeyi haritalamak ve stabilize etmek mecburiyetinde bırakmıştır.⁴ Ancak İngilizler XIX. yüzyılın başlarında Himalayaların ötesindeki Afganistan, Türkistan ve Tibet hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip değillerdir. Onların bilgileri Marko Polo’nun ya da Cizvit rahiplerinin verdiği kısıtlı bilgilerin derlemelerinden ibaretti. Bu nedenle bölge, haritalarında ya bir boşluktu ya da gezginlerin masallarına ve belirsiz resimli Çin haritalarına dayanıyordu.⁵ Bu da bölgenin, Hindistan’daki İngiliz sömürge yetkilileri tarafından sürekli olarak “bilinmeyen” ve korkunç bir şekilde keşfedilmeye ihtiyaç duyulduğundan söz edilmesine neden oluyordu. Onlara göre keşif yoluyla bu bölgeler

¹ Derek Waller, *The Pundits, British Exploration of Tibet and Central Asia*, Kentucky 1990, s. 55-56

² Waller, *a.g.e.*, s.54.

³ Kapil Raj, *Instruments, Travel and Science: Itineraries of Precision from the Seventeenth to the Twentieth Century*, “When Human Travellers Become Instruments The Indo-British Exploration of Central Asia in the Nineteenth Century”, edit: Marie-Noëlle Bourguet, Christian Licoppe and H. Otto Sibum, London and New York, 2002, s. 159.

⁴ Raj, *a.g.e.*, s.159.

⁵ Indra Singh Rawat, *Indian Explorers of the 19th Century*, New Delhi, 2. Baskı, 2002, s. xv.

“bilinen coğrafya” alanına girecekti.⁶ Ancak hem Batı Türkistan’daki hanlıklar hem de Tibet ve Afganistan’daki topluluk ve devletler Rus ve İngilizlerin bölge üzerindeki rekabetinden dolayı kendilerini korumak amacıyla bu ülkelere kapılarını kapattıkları için⁷ İngilizlerin buralarda araştırma yapması çok zor, hatta imkânsız gibi görünüyordu.

XIX. yüzyılın yarısına gelindiğinde ise Afganistan’ın büyük şehirleri ve yolları, İngilizlerin Kabil’de buldukları sırada ve Birinci Afgan Savaşı esnasında büyük ölçüde haritalanmıştı. Türkistan’ın batısında ise XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusların Türkistan hanlıklarına karşı harekete geçmesi, özellikle de Rusya’nın buradaki niyeti konusunda çok az bilgi edinebilmişlerdi.⁸ Bu nedenle bölgenin ticari ve askeri yolları, nüfus bilgileri ve siyasi gelişmeleri konusunda güvenilir bilgi elde etmek isteyen İngilizler bölgeye elçiler göndermişlerdir. Önce 1820’lerde William Moorcroft⁹ gitmiş, arkasından Alexander

⁶ T. G. Montgomerie, "On the Geographical Position of Yarkund and Other Places in Central Asia," *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, No 4 (1865), s. 165.

⁷ Sven Hedin, *Through Asia I*, London 1898, s. 5.

⁸ Türkistan; tarihi İpek Yolu üzerinde bulunması, zengin yer altı kaynaklarına sahip olması ve bölgenin merkezi konumunda yer alması nedeniyle Rusların daima ilgi alanı içinde olmuştur. Türkistan’ın verimli topraklarına sahip olmak ve bölgede Hristiyanlığı yaymak için XVII. Yüzyıldan itibaren bölgeye keşif seferleri düzenlemiştir. Önce Kazak sonra Özbek topraklarını ele geçirmek isteyen Rusya müstemele haline getirmek istediği Türkistan coğrafyasına önce elçi ve devlet görevlilerini göndermiş, XVIII. yüzyıldan itibaren keşif seferlerini askeri seferlere dönüştürmüştür. XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise özellikle Kırım Savaşı’nda aldığı yenilgiyi telafi edebilmek için dikkatini Türkistan’a yöneltmiştir. Türkistan’a tamamen hâkim olmak amacıyla olan Rusya bu nedenle bölge hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak ve bölgede karşılaşılabilecekleri her türlü engeli aşmak için gerekli incelemelerin yapılabilmesi amacıyla komisyonlar kurmuş; seyyah ve elçilerden oluşturulan heyetleri Türkistan’a göndermiştir. Murat Özkan, *Türkistan’ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev’in Gözünden Buhara*, İstanbul 2019, s. 16-17.

⁹ William Moorcroft (1767–1825) Londra’da bir süre veterinerlik yaptıktan sonra 1807 yılında Doğu Hindistan Şirketi’nde veteriner cerrah olarak göreve başlamıştır. 1808 yılında şirketin hara şefi olan Moorcroft uygun damızlık atların aranması ve Hindistan’dan Türkistan’a ticaret yolları açma çabaları, onu güneybatı Himalayalar, Hindukuş ve Buhara’ya keşif gezileri yapmaya teşvik etmiştir. 1819 yılında yolculuğuna başlayan Moorcroft Ladak, Keşmir, Rawalpindi, Peşaver’e, Hayber Geçidi üzerinden Afganistan’a ve Kabil ve Kunduz üzerinden nihai varış noktası olan Buhara’ya ulaşmıştır. 1825 yılında ülkesine geri dönerken Belh şehrinde ateşlenerek vefat etmiştir. Yolculuğu sırasında birçok coğrafi ve biyolojik gözlem yapmasının yanında

Burnes¹⁰ 1831-1833 yıllarında Afganistan üzerinden Buhara'ya geçmiştir. Yine aynı yıllarda İngilizler, Charles Stoddart'ı¹¹ Ruslara karşı ittifak yapmak amacıyla göndermişlerdir. Ancak Stoddart, Buhara Hanı tarafından tutuklanmış, bunun üzerine hem Stoddart'ı kurtarmak hem de Ruslara karşı Hanlıkların bir araya gelmesi konusunda uyarıda bulunmak için Yüzbaşı Arthur Conolly¹² Buhara'ya gönderilmiştir. Fakat her ikisi de Buhara Hanı Nasrullah'ın emriyle öldürülmüşlerdir.¹³

İngiltere ile Rusya arasında Türkistan'da üstünlük kurma mücadelesi olarak da adlandırılabilir "Büyük Oyun" un da ilk oyuncularından biri olmuştur. Geniş bilgi için bkz.: Gary Adler, *Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Veterinary Surgeon, 1767-1825*, London 1985.

¹⁰ Alexander Burnes (1805-1841) İskoçya'nın Montrose kentinde doğmuştur. Montrose Akademisi'nde eğitim gördükten sonra 1821'de Bombay Ordusu'na tayin edilmiştir. Kısa sürede Farsça ve Hintçeyi öğrenen Burnes, 1831'de Kuzeybatı Hindistan ve çevresi hakkında araştırma yapmak ve bölgede Rusların faaliyetleri hakkında bilgi edinmek için Afganistan'a gönderilmiştir. Daha sonra Kabil'den Buhara'ya doğru kılık değiştirerek ünlü seyahatine başlamış, Buhara'ya vardktan sonra karadan Hazar Denizi'ne, ardından da Tahran'a geçerek 1833'te deniz yoluyla Bombay'a geri dönmüştür. 1834'te bu seyahati ile ilgili anılarını üç ciltlik *Travels Into Bukhara* adlı kitabında toplamıştır. Eseri dönemin en çok okunan kitapları arasında yer alan Burnes, Afganistan'da siyasi faaliyetlerine devam ederken 1841 yılında Kabil'de bir çete tarafından öldürülmüştür. "Burnes, Sir Alexander", *Encyclopædia Britannica*, 11, Vol. 4, New York 1911, s.850-851.

¹¹ Ipswich'da doğan Charles Stoddart (1806 –1842) Norwich Okulu'nda eğitim görmüş, daha sonra 1823'te Sandhurst Kraliyet Askeri Koleji'nden Kraliyet Kurmay Kolordusunda görevlendirilmiştir. 1835 yılında İran'da görev yapan Stoddart Buhara Emirini Rus kölelerini serbest bırakmaya ve İngiltere ile bir dostluk anlaşması imzalamaya ikna etme göreviyle görevlendirilmiştir. Ancak 1842 yılında Conolly ile birlikte Buhara Hanı'nın emriyle idam edilmiştir. S. W., "Charles Stoddart (1806 – 1842)", *Dictionary of National Biography*, Vol. 58, London-New York 1885-1900, s. 396- 397.

¹² Londra'da doğan Arthur Conolly (1807–1842?) aynı şehirde eğitimini tamamladıktan sonra 1822 yılında Bengal'deki ordu birliğine katılmıştır. Görevi sırasında Türkistan'da bir birçok keşif hizmetinde yer almıştır. 1841 yılında hem Buhara Hanı tarafından tutuklanan Charles Stoddart'ı kurtarmak hem de Buhara Hanı Nasrullah'ı Ruslara karşı işbirliğine ikna etmek için gönderilmiştir. Ancak Buhara Hanı'n emriyle 1842 yılında Charles Stoddart ile birlikte idam edilmiştir. Türkistan'da İngiltere ve Rusya arasındaki mücadeleyi "Great Game" olarak aklandıran ilk kişi olarak da tarihe geçmiştir. Henry Manners Chichester, "Conolly, Arthur", *Dictionary of National Biography*, Vol. 12, London-New York 1885-1900, s. 24-26

¹³ Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Türkler*, C. 18, Ankara 2002, s. 101. Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009, s. 205.

Türkistan'ın doğusunda ise 1854-57 yılları arasında Adolf, Robert ve Hermann Schlagintweit adlı Alman asıllı üç kardeş ile 1865 yılında H. Johnson İngilizler için Karakurum Dağlarının ötesini kapsayan bölgelerde araştırmalar yapmışlardır. Fakat bu araştırmalar Avrupa'da Türkistan hakkında yapılan haritalardaki büyük boşlukları doldurmaya kâfi gelmemiştir.

Hem stratejik hem de ticari potansiyeliyle önemli bir konumda olan Tibet'te ise İngilizler, bölgeye gitseler ve dağlık bölgeleri araştırma konusunda deneyimli olsalar da; hem görünürde bölgeyi kontrol eden Mançuların bölgedeki varlığı ve bu devletin İngilizlere karşı duyduğu güven sorunu ile hem de Tibetlilerin dini kaygıları ve ülkenin zor coğrafi koşulları İngilizlerin daha ileri gitmelerini neredeyse imkânsız hale getirmiştir.¹⁴

Tibet'in sınırlarının Batılılara kapatılması, aynı zamanda Türkistan'ın batısında ve doğusunda araştırma yapan seyyah ve görevlilerden William Moorcroft'ın 1825'te Buhara'dan ayrıldıktan sonra, Alman kâşif Adolph Schlagintweit'in 1857'de Kaşgar yakınlarında, Stoddart ve Conolly'nin Buhara'da öldürülmeleri ve bunu engelleme konusunda hiçbir şey yapamamaları, hatta bunlara karşılık verememeleri, İngilizlerin uluslararası arenada itibar kaybetmelerine neden olmuştur.¹⁵ Bunların yanında Doğu Türkistan'da Mançulara karşı başlatılan isyanlar ile bölgedeki siyasi belirsizlik ve özellikle İndus Vadisi'nde yaşayan toplulukların Batılılara karşı sert tutumları XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiliz Hindistan Hükümeti'nin bu bölgelerde İngiliz vatandaşlarının araştırma yapmalarını yasaklamasına neden olmuştur. Bunun üzerine İngilizler, T.G. Montgomerie'nin¹⁶

¹⁴ Diana Lange, *An Atlas of the Himalayas by a 19th Century Tibet an Lama A Journey of Discovery*, Brill Academic Pub., 2020, s. 38. Hedin, *a.g.e.*, s. 5. Riaz Dean, *Mapping the Great Game: Explorers, Spies and Maps in 19th-century Asia*, Casemate Publishers 2019, s. 133.

¹⁵ Dean, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁶ Ayr'da doğan Thomas George Montgomerie (1830–1878) 15 yaşında Doğu Hindistan Şirketi'nin Surrey Addiscombe Askeri Akademisi'ne girmiştir. Buradan üstün başarıyla mezun olmuş ve Hindistan'a giderek önce Bengal Mühendisleri Birliği'ne, daha sonra Great Trigonometrical Survey of India'ya katılmıştır. 1855'de başladığı Keşmir araştırmalarını 1864 yılında tamamlamıştır. Yaptığı çalışmalarla 1865 yılında Kraliyet Coğrafya Derneği Kurucuları Altın Madalyası'nı kazanana Montgomerie, Hindistan'ın Kuzeyi'nin araştırılmasında yerli ajanları kullanma fikrinin de ilk adımını atmıştır. Great

önerisiyle 1860'lı yıllardan itibaren bölgedeki araştırma çalışmalarında "Pundit" adı verilen yerli Asyalı kâşifleri kullanma yoluna gitmişlerdir.¹⁷ Böylece 1863 yılında Dehradun'da¹⁸ faaliyete geçen Montgomerie'nin bu projesi ile yetişen Punditler, başta Tibet olmak üzere Güney Türkistan ve Doğu Türkistan bölgelerinde araştırmalara girişmişlerdir. Bu makalede Pundit projesinin amacı, Punditlerin yetiştirilmeleri ve Türkistan'daki faaliyetleri ele alınmış, çalışma alanımız dolayısıyla Tibet'teki faaliyetlerine yer verilmemiştir.

İngilizler Adına Afganistan ile Doğu ve Batı Türkistan'da Faaliyet Gösteren İlk Yerli Kâşif Casusları

1863 yılında Dehradun'da faaliyete geçse de, aslında İngilizler, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Afganistan ve Türkistan'ın batısındaki Hanlıkların ticari ve siyasi durumları hakkında bilgi edinmek için yerli kâşifleri bu bölgelere göndererek istihbarat toplamışlardır.

İngiliz-Hint Hükümet'i XIX. yüzyılın başlarından itibaren Türkistan ve Afganistan coğrafyası hakkındaki bilgileri büyük ölçüde Birinci İngiliz-Afgan Savaşı'ndan önce veya sırasında üretilen ve güncel olmayan raporlardan veya Türkistan'ın batısındaki ve doğusundaki dağları ve vadileri geçerek dolaşan yerli tüccarlar tarafından aktarılan ikinci el bilgilerden elde etmişlerdir. Bu ikinci el bilgileri güvenilir bilgilerle değiştirme arzusu İngilizleri yerli kâşif casusları istihdam etme yoluna itmiş, bu kâşiflerin bazıları yolculukları sırasında önemli önemsiz her türlü istihbaratı, bazıları ise belirli bir şehir ya da bölgedeki jeopolitik olayların durumu hakkında bilgi toplamakla görevlendirilmişlerdir. Mir İzzetullah, Abdül Mecid, Muhammed Emin, Faiz Bahşi, Mir Munphul Türkistan'da faaliyet gösteren İngiliz-Hindistan Hükümeti'nin istihdam ettiği en önemli kâşiflerdendir. Bazen tek başlarına bazen de Avrupalı bir seyyahla birlikte seyahat eden bu kâşifler genelde Afganistan'ın

---

Trigonometrical Survey ve Topographical Survey gibi kurumlarda üst düzeyde görevler almış, 1878 yılında vefat etmiştir. Robert Hamilton Vetch, "Montgomerie, Thomas George", *Dictionary of National Biography*, Vol. XVIII, New York 1894, s.311-313.

¹⁷ Robert Johnson, *Spying For Empire The Great Game In Centrl Asia And Sough Asia 1757-1947*, London, 2006, s. 98.

¹⁸ Hindistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Dehradun ülkenin Uttarakhand eyaletinde yer alır.

kuzeyinde ve Türkistan'ın batısında tüccar, din adamı ya da tercüman olarak faaliyet göstermişlerdir.

İngilizler tarafından istihdam edilerek Türkistan'a gönderilen ilk yerli kâşif ise Mir İzzetullah'tır. Babür Devleti'ne hizmet eden tanınmış bir aileden gelen Mir İzzetullah, başlangıçta Delhi'de İngiliz Hükümeti adına münşi olarak çalışmış, daha sonra Multan'da "Kuzey İstihbarat Ofisi"nde görev yapmıştır. Ardından Kabil elçiliğine baş münşi olarak atanmıştır. Türkçenin yanında Farsça da bilen Mir İzzetullah'ı, William Moorcroft daha sonra seyahat etmek istediği Türkistan'a öncü bir sefer için göndermiştir. Moorcroft'un, İzzetullah'ı bu göreve gönderme amacı Türkistan'ı keşfetmek ve Hindistan'la olan ticareti artırmaktır.¹⁹ Mir İzzetullah Delhi, Keşmir, Tibet, Yarkend, Kaşgar, Hokand, Semerkand, Buhara, Belh ve Kulm'a gitmiş, Bamyan yoluyla Hindistan'a geri dönmüştür. Gittiği şehirlerin dini, demografik, sosyal, siyasal, ekonomik, askeri durumları hakkında bilgiler edinmiştir.²⁰ 1825 yılında Peşaver'de vefat etmiştir.²¹

Kabil'de yetişen Abdülmecid ise bir molla ve aynı zamanda Afganistan'a ve Türkistan'a geniş çaplı seyahatler gerçekleştiren bir tüccardır. Abdülmecid'in nasıl işe alındığı belli olmasa da bir mektup ve bazı hediyeler teslim etmek üzere Hindistan Genel Valisi Lord Canning tarafından 1860 yılında Rus sınırında bulunan Hokand Hanlığı'na gönderilmiştir. İngilizlerin Abdülmecid'i Hokand'a göndermelerinin asıl amacı Rusların bu hanlığı işgal haberlerini doğrulama ve buralardaki faaliyetlerini öğrenmektir.²² 28 Eylül 1860 tarihinde yolculuğa başlayan Abdülmecid, altı ay sonra geri dönmüş, bu süre zarfında Peşaver ve Hokand arasındaki bölgelerde coğrafi, politik, ekonomik, demografik

¹⁹ H.H. Wilson-George Trebecki, *Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara, Vol. I*, London 1841, s. xviii.

²⁰ Geniş bilgi için bkz: Meerizzut-Oollah, *Travels In Central Asia*, Çev. Captain Henderson, The Foreign Department Press 1872.

²¹ Xiao Wei Bond, *Guide to India Office Records Relating to Central*, The British Library Asia Pacific Africa Collections 2010, s. 13.

²² Henry Rawlinson, *England and Russia in the East*, London 1875, s. 189. R. H. Phillimore, *Historical Records of the Survey of India, Vol. V*, Order of the Surveyor General of India 1968, s. 480. George N. Curzon, *The Pamirs And The Source Of The Oxus*, London 1896, s. 74.

ve askeri istihbarat toplamıştır.²³ Abdülmecid'in topladığı bilgilerde ve sunduğu raporda Hokand'ın askeri ve siyasi durumu ve Rusların askeri gücünün ayrıntıları yer almıştır. Bunların yanında Pamir Sıradağlarının güney-kuzey yönlü geçişini ilk kez keşfetmiştir.²⁴ "Büyük Oyun" adı da verilen İngiliz-Rus ve rekabetinde kullanılan ilk yerli kâşiflerden biri olan Abdülmecid'e yaptığı çalışmalar nedeniyle Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından altın bir saat hediye edilmiştir.²⁵

1850'lerde Doğu Türkistan'dan Afganistan'a giden ticaret yollarını araştıran Schlagintweit kardeşler için rehberlik yapan Muhammed Emin ise zengin bir tüccar ve aynı zamanda George Hayward'ın²⁶ yakın arkadaşıdır. Muhammed Emin, Hayward'a Pamir sıradağları üzerinde başta kuzey-güney yönlü olmak üzere bazı güzergâhlar hakkında bilgi sağlamıştır. Hayward özellikle Muhammed Emin'in Yarkend ile Kabil arasındaki Pamir ve Hindikuş Sıradağları arasındaki ticaret güzergâhları hakkındaki bilgilerinden yola çıkarak 1860 yılının sonlarına doğru Gilgit²⁷ ve Çitral²⁸ bölgelerini keşfetmek için keşif seferine çıkmıştır. Hayward ayrıca bu ikinci el bilgilerin içinde olduğu on beş sayfalık raporu İngilizceye çevirerek *Journal of the Royal Geographical Society* yayınlamıştır.²⁹

1860'lı yıllarda Türkistan'da faaliyet gösteren İngiliz Hindistan Hükümeti'nin istihdam ettiği önemli kâşiflerden biri de Faiz Bahş'dır.

²³ Rawlinson, *a.g.e.*, s. 141.

²⁴ Waller, *a.g.e.*, s. 63. Curson, *a.g.e.*, s. 251

²⁵ Rawlinson, *a.g.e.*, s. 235. Waller, *a.g.e.*, s. 24.

²⁶ 1839 yılında Leeds'de dünyaya gelmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra İngiliz ordusunda görev yapmıştır. 1865 yılında görevinden ayrılmış, 1868 yılında Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından Pamir Dağlarını keşfetmekle görevlendirilmiştir. Kungar Lun, Karakurum ve Yarkend'i keşfetme çabaları nedeniyle Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından kendisine altın madalya verilmiştir. Himalayalara doğru çıktığı yolculuk sırasında 1870 yılında Pamirlere yaklaştığı sırada öldürülmüştür. Tim Hannigan, *Murder in the Hindu Kush: George Hayward and the Great Game*, The History Press 2011.

²⁷ Günümüzde Pakistan sınırları içinde yer alan Gilgit, İpek Yolu üzerinde önemli duraklardan biriydi. Bölge Çin ve Pakistan'la bağlantıyı sağlayan önemli bir kavşakta yer almaktadır.

²⁸ Günümüzde Pakistan'ın Hayber-Pahtunhva eyaleti sınırları içinde yer alır. XIX. yüzyılda İngiliz Rus rekabetinin en yoğun yaşandığı bölgelerden biri olmuştur.

²⁹ George Hayward, "Route from Jellalabad to Yarkand Through Chitral, Badakhshan, and Pamir Steppe, Given by Mahomed Amin of Yarkand, with Remarks", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 2 (1868 – 1869), s.122-130.

1865 yılında işe alınmıştır. 1869 yılında Pencap Hükümeti tarafından Ceyhun bölgesi hakkında bilgi toplamak için özel olarak gönderilen dört kâşif'ten biri olan Bahşı,³⁰ tüccar kimliğinde Buhara, Semerkand, Taşkent, Hokand ve Hocend'e yolculuk yapmıştır. Bu seyahatin amacı, bölgedeki Rus ordusunun güçlü yönlerini, konuşlandırılması ve Bedahşan³¹, Belh, Buhara ile Hocend'deki yerel siyasetin durumunu tespit etmektir. Bahşı özellikle bu seyahat sırasında Rusların faaliyetleri ilgili oldukça önemli bilgiler edinmiştir.³² 1869 yılında İngiliz Hükümeti adına Afganistan'da faaliyet gösteren Bahşı, 1870 yılında Forsyth'ın Yarkend elçilik heyetinde yer almıştır. Seyahatine Peşaver'den başlamış, Celalabat yoluyla Kabil, Taşkurgan, Belh, Bedahşan, Pamir, Sarıkol Yeni Hisar ve Kaşgar'a devam etmiştir. Yarkend'de elçilik heyetiyle buluşan Bahşı, seyahati boyunca geçtiği bölgelerin güzergâhları; geçtiği şehirlerin nüfusları, siyasi durumları, tarihi bilgileri, dilleri vb. hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca Rusların Batı Türkistan'da ilerlemesi, askeri faaliyetleriyle ilgili gözlemlerde bulunmuştur. Bu bilgiler 1873 yılında Doğu Türkistan'a seyahat eden ve Yakub Beg'in izniyle Kaşgar Devleti ve sınırlarında araştırma yapan T. Gordon, J. Biddulph, ve H. Trotter'ın çalışmalarına zemin olmuştur. Bahşı, Forsyth'ın ikinci Yarkend seferine de katılarak onun sekreterliğini yapmıştır.³³

Geçmiş hakkında fazla bilgi bulunmayan Munphool, Hindistan'da bilge kişi ya da din adamı anlamına gelen "Pundit" unvanıyla anılmıştır. Munphool, Pencap Hükümeti sekreteryasında çalışırken 1865 yılında Türkistan'ı ziyaret etmek ve Rusların buradaki faaliyetleri hakkında bilgi toplamak için üç arkadaşıyla birlikte gönüllü olmuştur.³⁴ Grup, kılık değiştirerek başladıkları seyahatlerini ertesi yıl tamamlayarak geri dönmüştür.³⁵ Bu seyahatte Munphool ve Muhammed Hüseyin

³⁰ Jonhson, *a.g.e.*, s. 119. H. Yule, Munphool Pundit, Buksh Faiz: "Papers Connected with the Upper Oxus Regions – Munphool Pundit, Faiz Buksh-", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 42 (1872), s. 449.

³¹ Afgan Türkistan'ı olarak da bilinir. Kuzeyinde Amuderya, güneyinde Hindukuş Dağları, doğusunda Doğu Türkistan, batısında ise Kunduz Irmağı bulunur.

³² Jonhson, *a.g.e.*, s. 119.

³³ Geniş bilgi için bkz: Yule, *a.g.m.*, s. 448-481.

³⁴ Waller, *a.g.e.*, s. 63. Faiz Buksh, *a.g.m.*, s. 14-36.

³⁵ Waller, *a.g.e.*, s. 63. Jonhson, *a.g.e.*, s.119.

Bedahşan’ı ziyaret ederken Faiz Bahşı ve Karm Chand Buhara’ya gitmişlerdir.³⁶ Munphool ve arkadaşı daha sonra Kabil ve Doğu Türkistan’a geçmiş, seyahat ettikleri bölgeler hakkında ayrıntılı rapor hazırlamışlardır. Bu raporlardan biri 1867’de Pencap Hükümeti ve Bedahşan hakkında, diğeri 1868’de Çitral ve Gilgit bölgelerinin siyaseti ve tarihi hakkındadır. 1867 yılındaki seyahatin raporu Henry Yule tarafından *Journal of the Royal Geographical Society*’da yayımlanmıştır. Bu raporda Bedahşan ve çevresindeki bölgelerin başta siyasi, ekonomik, coğrafi, demografik durumları hakkında bilgiler verilmiştir.³⁷ Çitral ve Gilgit hakkındaki raporunda ise bölgenin başta coğrafi özellikleri olmak üzere dini, etnik, ekonomik, siyasi, kültürel özellikleri, Doğu Türkistan ve bölge arasındaki ticaret ve ticaret yollarıyla ilgili detaylı bilgiler mevcuttur.³⁸

1860’lı yıllardan itibaren Afganistan’da büyük ölçüde istediğini elde eden İngilizler; Rusların 1865’te Taşkent, 1868’de de Semerkant’ı işgal etmeleri nedeniyle bu bölgeden faydalanmayı bekledikleri ticari imkânlardan mahrum kalmışlardır. Gelişen bu siyasi şartlar İngilizlerin yönlerini daha doğuya, Türkistan’ın doğusuna ve Tibet’e çevirmesine neden olmuştur. Buralardaki istihbarat çalışmaları ise genelde yukarıda da belirtildiği üzere 1863 yılında T.D. Montgomerie tarafından uygulamaya konulan, eğitilmiş ve “Pundit” adı verilen Asyalı kâşif casuslar tarafından sağlanmıştır.

T.D. Montgomerie’nin Asyalı Kâşif Casuslar Projesi “Punditler”

Sanskritçe sözlükte bilgili insan³⁹ anlamına gelen Pundit terimi; *The Encyclopædia Britannica*’da özellikle Hindu hukuku, dini ve felsefesi ile Sanskritçe hakkında uzman olan kişileri ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴⁰ *Oxford Learners Dictionaries*’e göre ise belirli bir konu hakkında çok şey bilen ve bu konu hakkında kamuoyunda sık sık konuşan bir kişi⁴¹ olarak belirtilmektedir. Ancak bu terim XIX. yüzyılın

³⁶ Waller, *a.g.e.*, s. 63.

³⁷ Geniş bilgi için bkz: Yule, *a.g.m.*, s. 438-448.

³⁸ Munphool Meer Moonshee, “On Gilgit and Chitral”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 2 (1868 – 1869), s. 130-133.

³⁹ <http://sanskritdictionary.com/translate.php?q=Pundit>

⁴⁰ “Pundit”, *The Encyclopædia Britannica*, Vol. 22, New York 1911, s. 649.

⁴¹ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/Pundit>

ikinci yarısından itibaren Hindistan literatür araştırmalarında “Sınır Ötesi Kaşifleri” ifade etmek için de kullanılmıştır.⁴² Bunlar, XIX. yüzyılda Avrupalıların güvenli bir şekilde giremedikleri veya girişinin yasak olduğu Türkistan ve Tibet gibi Hindistan’ın kuzey bölgelerinde, 1865’ten sonra Hindistan Büyük Trigonometrik İnceleme Kurumu tarafından işe alınan, eğitilen ve yönetilen seçkin bir kitleydi.⁴³ Hem siyasi hem de topografik istihbarat toplayan,⁴⁴ kılık değiştirmiş Asyalı araştırmacılardan oluşan bu insanlara ⁴⁵ Hindistan hakkındaki araştırmaların kamuya açık belgelerinde, "Pundit" veya "yerli kâşifler" adı verilirken; İngiliz gizli dosyalarında casuslar veya gizli ajanlar olarak gerçek isimleri verilmiştir.⁴⁶

Türkistan ve Tibet’te Pundit, “Yerli Asyalı” kullanma projesinin yaratıcısı T. G. Montgomerie’dir. 1863 yılında Büyük Trigonometrik İnceleme Kurumu Şefi Albay Walker’la birlikte Montgomerie, Tibet ve Türkistan’ın dağlık bölgelerini keşfedebilecek Hintli kâşifleri eğitmek üzere yola çıkmıştır.⁴⁷ 2 Nisan 1862’de, üyesi olduğu Bengal Asya Topluluğu’nda verdiği Türkistan coğrafyası üzerine bir konuşma sırasında, Himalayaların ötesindeki bölgeleri incelemek amacıyla ilk kez “yerli ajan istihdam etme” fikrini açıklamıştır.⁴⁸

Keşmir araştırmaları sırasında Keşmir’den kuzeye gidip gelen yerli tüccar ve hacılar olan Asyalı gezginleri gözlemleyen Montgomerie, bunların sınırı serbestçe geçebildiğini fark etmiştir.⁴⁹ Buda onların

⁴² *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under the Command of Sir T.D. Forsyth with Historical and Geographical Information regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund*, Calcutta 1875, s. 233.

⁴³ Waller, *a.g.e.*, s.1. Gregory L. Bondarevsky, *The Great Game A Russian Perspective*, Christie Books 2002, s. 92. Michael Ward, “Mountains of East and South-East. Tibet”, https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1991-92_files/AJ%201991-92%2049-62%20Ward%20E%20Tibet., s. 51 (çevrimiçi: 17.06.20)

⁴⁴ Michael Edwardes, *Playing The Great Game A Victorian Cold War*, London 1975, s. 125.

⁴⁵ Johnson, *Spying for Empire*, s. 31.

⁴⁶ Waller, *a.g.e.*, s.1

⁴⁷ Rawat, *a.g.e.*, s. xv.

⁴⁸ Montgomerie, *a.g.m.*, s.165.

⁴⁹ Montgomerie, *a.g.m.*, s. 165. T. G. Montgomerie, "Report of the Mirza's Exploration of the Route from Caubul to Kashgar.", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 41 (1871), s.132-193.

arasından kendileriyle işbirliği yapacak ve yetenekli olanlar seçilerek eğitilip başta coğrafi bilgiler olmak üzere basit araştırma yapabilecek, eşyaları arasında gizlenmiş gözlem aletlerini kullanabilecek din adamı ya da tüccar kılığında, Hint sınırlarını aşacak bir grup yerli kâşif oluşturma düşüncesini hayata geçirmesine neden olmuştur.⁵⁰ Böylece İngiliz Hindistan’ının sınırları belirlenerek onu çevreleyen bölgeler haritalanmış olacaktır.⁵¹ Montgomerie’nin bu fikri Bengal Asya Topluluğu tarafından kabul görerek desteklenmiştir.⁵² Hindistan Hükümeti de projeyi onaylamış ve açık bir şekilde desteklemeyi kabul etmiştir.⁵³

Hindistan’ın kuzeybatısındaki muazzam dağların üzerindeki güzergâhların araştırılması son derece zor olması ve yapılacak büyük hataları önlemek için büyük beceri, dikkat ve titiz bir özen gerektiriyordu. Bu amaç için yerli kâşifler önce ölçme, haritalama ve güzergâh kaydetme becerileri konusunda eğitilmeliydiler.⁵⁴ Montgomerie’nin bu düşüncesinin hayata geçirilmesinde Hindistan Büyük Trigonometrik İnceleme Kurumu önemli rol oynamıştır. Bu kurum tarafından Dehradun merkezinde özel bir okul kurulmuş, Pundit adı verilen yerli kâşiflere burada hem siyasi hem de topografik incelemelerde bulunmak için yaklaşık iki ya da üç yıl kapsamlı eğitimler verilmiştir.⁵⁵ Punditler burada büyük uçayaklı teodolit, zenit sektörler, sekstantlar, termometreler, astronomik saatler, perambülatörler gibi çeşitli ölçüm aletlerinin ne işe yaradığını, bunların kullanımı ve bakımının nasıl yapılacağı üzerine eğitim görmüşlerdir; ayrıca basit

⁵⁰ Michael Ward, “The Survey of India and the Pundits the Secret Exploration of the Himalayaand Central Asia”, http://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1998_files/AJ%201998%205979%20Ward%20Pundits.pdf#search=%22pundit%22. s.60.

⁵¹ Raj, *a.g.e.*, s.173.

⁵² Vetch, *a.g.m.*, s. 312

⁵³ T. G. Montgomerie, “Report on the Trans-Himalayan Explorations, in Connexion with the Great Trigonometrical Survey of India, During 1865-7: Route-Survey Made by Pundit, from Nepal to Lhasa, and Thence Through the Upper Valley of the Brahmaputra To Its Source”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 12, No. 3 (1867 – 1868), s. 146.

⁵⁴ T.G. Montgomerie, Report of the Trans-Himalayan Exploration During 1867, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 3 (1868 – 1869), s. 196.

⁵⁵ Edwardes, *a.g.e.*, s. 125.

şekilde tıbbi eğitim almışlardır.⁵⁶ Bu eğitimlerde öğrendikleriyle önemli noktaların enlem ve boylamlarını alabilecek, güzergâh araştırması yapabilecek, seyahat edilen yerin her türlü kayda değer coğrafi ve ekonomik bilgilerini not edebilecek, sekstant kullanabilecek, kaynar suyun sıcaklığını ölçerek yüksekliği belirleyecek, mesafeleri ölçebilecek ve astronomik gözlemler yapabilecek hale gelmişlerdir.⁵⁷

Büyük bir gizlilik içinde kimliklerini saklayarak, dikkat çekmeden seyahat edebilen Punditler⁵⁸ yolculukları sırasında genelde yanlarında prizmatik cep pusulası, termometre, gümüş saat, bakır bir sürahi ve termometreleri kaynatmak için bir yağ sobası, bir fener ve gözlemlerini kaydetmek için not defteri gibi dikkat çekmeyen basit aletler taşımışlardır. Bu aletlerden sekstantları taşıdıkları seyahat sandıklarının diplerine koymuşlar, termometreleri asalarında saklamışlardır. Ayrıca adımların sayılmasını kolaylaştırmak için Budist dua tespihleri tasarlamışlardır.⁵⁹

İngiliz-Hindistan Hükümeti tarafından finanse edilen, askeri eğitimi bulunmayan Punditlerin işe alınırken dini kimlikleri oldukça önemli olmuştur. Tibet'e gönderilecek olanların Budist, Türkistan ve Afganistan'a gönderilecek olanların da Müslüman olmalarına dikkat edilmiş, hatta bu yazılı olmasa da bir politika olarak uygulanmıştır. Bunların gerçek isimleri belgelerde yer almamış, onun yerine ya isimlerinin baş harfleri ya da kendilerine verilen kod adları kullanılmıştır. Faaliyet alanlarına göre de Tibet'e Budist hacı, Afganistan'a ve Türkistan'a tüccar olarak gönderilmişlerdir.

Punditlerin çalışmaları Büyük Trigonometrik İnceleme Kurumu'nun resmi raporlarında yer almasının yanında, özellikle bilimsel yayın yapan Kraliyet Coğrafya Toplumu'nun dergilerinde isimleri gizli tutularak yayınlanmıştır. Ancak bunlara ya sadece Pundit denmiş ya da mirza, molla, havildar, münşi vb. kod adları verilmiştir. Punditlerin araştırmalarına yine bu dergilerde en az beş sayfa ayrılmış ve Punditler

⁵⁶ Raj, *a.g.e.*, s. 177.

⁵⁷ "To the Secretary of the Asiatic Society", *The Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 32 (1863), s. 175.

⁵⁸ Rawat, *a.g.e.*, s. xvi.

⁵⁹ Peter Hopkirk, *Trespasses on the Roof of the World the Secret Eploration of Tibet*, Los Angeles 1982, s. 97.

ile aynı yerlere seyahat ederek aynı alanda çalışmalar gerçekleştiren Batılı kâşiflerin çalışmalarıyla karşılaştırılarak çalışmalarının güvenilirliği kanıtlanmaya çalışılmıştır.⁶⁰

Punditler bağımsız olarak istihdam edilmişler, hiyerarşik olarak İngiliz İmparatorluğu'nun haritalanmasında üst sıralarda yer almasalar da, Büyük Trigonometrik İnceleme Kurumu'nu denetleyen İngiliz subaylarına ayrılan bir imtiyaza sahip olmuşlardır.⁶¹ 1890'lı yıllardan sonra Punditlerin istihdamları İngilizlerin Hindistan'ın kuzey ve kuzeybatı bölgelerine askeri ve siyasi olarak daha fazla nüfuz etmeleri ve başta İngilizler olmak üzere Batılı araştırmacıların bölgeye gitmeye başlamalarıyla giderek azalmıştır.

1863-1894 yılları arasında Türkistan ve özellikle Tibet başta olmak üzere görev yapan yaklaşık yirmi önemli Pundit yetişmiştir. Bunlar da daha önce İngilizler tarafından istihdam edilen yerli kâşif casuslar gibi bazen tek başlarına bazen de İngiliz araştırmacılar ve siyasetçilerle birlikte seyahat etmişlerdir. Montgomerie tarafından yetiştirilen Abdül Hamid ilk Pundit olarak Yarkend'e gönderilmiştir. İkinci yetiştirilen ve en fazla tanınan Pundit Nain Singh'dir. 1850'lerde Türkistan'daki yolculukları sırasında Schlagintweit kardeşlere rehberlik eden Nain Singh "1 Numaralı" Pundit olarak tanınmıştır. 1867 ve 1875 arasında Nepal'den Tibet'e giden ticaret güzergâhını araştırmış, ilk kez Lhasa'nın Tibet'teki yerini ve yüksekliğini belirlemiş ve Brahmaputra Nehri'nin büyük bir bölümünü incelemiştir. Ayrıca 1874 yılında T.D. Forsyth başkanlığında Kaşgar Devleti'ne giden elçilik heyetinde, yine bir Pundit olan yeğeni Krishna Singh ile birlikte yer almıştır. Yaptığı çalışmalar nedeniyle Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından altın madalya verilen tek Pundit Nain Singh'dir. Montgomerie'nin Punditlerinin asıl faaliyet alanı Tibet ve coğrafyası olsa da özellikle 1870'lerden sonra Afganistan'ın kuzeyi (Güney Türkistan) ve Türkistan'ın doğusu da bu faaliyet alanının içine girmiştir. Türkistan'da faaliyet gösteren Punditlerin başında Abdül Hamid (Münşi), Mirza Shuja (Mirza), Abdul Subhan (Aka), Ata Muhammed (Molla) ve Haydar Şah (Havildar) gelmektedir.

⁶⁰ Raj, *a.g.e.*, s. 183-184

⁶¹ Brysac, *a.g.e.*, s. 220.

Montgomerie tarafından seçilen ilk Pundit Abdül Hamid'dir (Münşi). T.D. Forsyth'ın tavsiyesiyle Hindistan'ın kuzey bölgelerinde bilimsel ve stratejik çalışmalar yapmak için Dehradun'da eğitim almıştır. Doğu Türkistan hakkındaki bilgilerin yetersiz olması, Schlagintweit kardeşlerin kısa süre bu bölgeye seyahat etmiş olması ve Abdül Hamid'in verdiği bilgilerle onların verdikleri bilgilerin karşılaştırılabilecek olması ile Abdül Hamid'in Yarkend'e giden güzergâhın bir kısmını biliyor olması⁶² nedeniyle Montgomerie tarafından 1863 yılında Mançu hâkimiyetindeki Doğu Türkistan'a tüccar kimliğinde gönderilmiştir. Abdül Hamid'in görevi İngiliz sınırından Yarkend'e giden güzergâh hakkında araştırma yapmak ve Yarkend'in coğrafi konumunu belirlemektir. Aynı zamanda Doğu Türkistan'ın sosyo politik, etnografik ve coğrafi durumu hakkında da bilgi edinmektir. Abdül Hamid, Yarkend'e giden bir kervana tüccar kılığında katılarak yolculuğuna başlamıştır.⁶³

Altı ay Yarkend'de kalan Abdül Hamid, bu süre içinde coğrafi gözlemler yaparak; Yarkend şehrinin konumunu hesaplamaya çalışmış,⁶⁴ Karakaş Nehri'nin yatağında bir tür yeşim taşı keşfetmiş ve Himalaya Sıradağlarının büyüklüğü hakkında bilgi edinmiştir. Ayrıca bölgedeki Mançu yönetimi ve çeşitli siyasi grupları incelemiş, Doğu Türkistan'da Rus yetkili ve askerlerin faaliyetleri hakkında istihbarat toplamış, bunların yanında bölgenin bir haritasını da çizmiştir.⁶⁵ Mançulu yöneticilerin kendisinden şüphelenmeye başlaması nedeniyle bir kervanla bölgeden ayrılmış, İngiliz sınırına girdikten hemen sonra hastalanarak vefat etmiştir. Abdül Hamid'in yanında getirdiği günlük ve notları ile gözlem yaptığı araçların bir kısmı bölgede görev yapan W. Johnson tarafından Montgomerie'ye teslim edilmiştir.⁶⁶ Abdül Hamid'in başarısından ötürü bu projeyi hayata geçiren Montgomerie

---

⁶² Waller, *a.g.e.*, s. 33

⁶³ Waller, *a.g.e.*, s. 34

⁶⁴ Abdül Hamid'in gözlemlerine göre Yarkend'in konumu 38°21' kuzey enlemleri, 77°31' doğu meridyenleri arasındaydı. Bu ölçümler bugünkü değerlere oldukça yakındır. Üstelik Schlagintweit'in ölçümlerinden daha doğrudur. Waller, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁵ Waller, *a.g.e.*, s. 35.

⁶⁶ Waller, *a.g.e.*, s. 24.

Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından altın madalya ile ödüllendirilmiştir.⁶⁷

Başta Taşkent'in düşmesinden sonra Rusya'nın ilerlemesine ilişkin istihbarat toplamak için görevlendirilen dört Hintli Punditten biri olan Mirza Shuja, elit Hintli casus ve araştırmacıların en önemlilerinden biridir.⁶⁸ Fars kökenli bir anne ile Türk bir tüccarın oğlu olan Mirza, Meşhed'de doğmuştur. Hindistan'da İngiliz subayların nezaretinde çeşitli eğitimler almış,⁶⁹ 1867 yılının sonlarına doğru Çitral üzerinden veya mümkünse başka bir yolla Bedahşan'a gitmesi ve ardından Yukarı Ceyhun, Pamir Bozkır, Hokand ve Kaşgar'a giden güzergâhları tespit etmesi için görevlendirilmiştir.⁷⁰

Yolculuğuna 1868'de başlayan Mirza, Pamir Gölü'ndeki sol kolun kaynağına kadar Yukarı Ceyhun vadisini takip etmiş, daha sonra da Taşkurgan'a geçmiş ve buradan Yeni Hisar'a, ardında da Kaşgar'a kadar tamamen yeni bir güzergâh izlemiştir. Tüccar kılığında Kaşgar'a ulaşan Mirza, Kaşgar'daki Rus faaliyetleri hakkında bilgi toplamış, Kaşgar hükümdarı Yakub Beg ile tanışmış ve onunla birkaç kez görüşme fırsatı yakalamıştır.⁷¹ Seyahati boyunca başta Doğu Türkistan'daki Sarıcollar olmak üzere birçok topluluk hakkında incelemeler yapan Mirza, Yarkend'in coğrafi konumu ile ilgili tespitleri Kraliyet Coğrafya Topluluğu tarafından doğrulanmıştır.⁷² Özellikle o dönemde ulaşılması oldukça zor olan Afgan ordusu hakkındaki açıklamaları oldukça değerli bulunmuştur. Mirza'nın en önemli keşiflerinden biri de Pamir yaylalarının, tahmin edildiği gibi, kuzeydeki Tanrı Dağları ile Himalaya'yı birleştiren enine bir sıra alan olmadığı, aslında Himalaya ekseninin bir uzantısı olduğu tespitidir.⁷³ Ayrıca Pamir adının Türkçe "pa ve mir" eklerinin birleşmesinden meydana geldiğini belirtmiştir.⁷⁴ Türkçe, Farsça, Peştunca ve orta derece İngilizce bilen Mirza Buhara'ya

⁶⁷ Waller, *a.g.e.*, s. 38 (17. Dipnot).

⁶⁸ Johnson, *a.g.e.*, s. 109

⁶⁹ Montgomerie, "Report of "The Mirzas" Exploration from Caubul to Kashgar", s. 133.

⁷⁰ Montgomerie, *a.g.m.*, s. 133.

⁷¹ Johnson, *a.g.e.*, s. 109. Waller, *a.g.e.*, s. 82 (47-48. Dipnot), Montgomerie, *a.g.m.*, s. 171.

⁷² Waller, *a.g.e.*, s. 82 (47-48. Dipnot).

⁷³ Montgomerie, *a.g.m.*, s. 149.

⁷⁴ Montgomerie, *a.g.m.*, s. 149.

damadıyla bir görev için gönderildiği (1872-1873) sırada rehberleri tarafından öldürülmüştür.⁷⁵

Abdul Subhan, Topografik Araştırmanın Gwalior grubuna bağlı yerli bir araştırmacıydı. T. Forsyth'ın başkanlığında 1873 yılında Kaşgar Devleti'ne yapılan seyahatte Henry Trotter'in asistanı olarak heyet içinde yer almıştır.⁷⁶ Kaşgar Hükümdarı Yakub Beg'in izniyle Doğu Türkistan ve sınır bölgelerini araştırmak için oluşturulan heyetin içinde yer alan Subhan, Trotter'in emriyle Ceyhun Nehri'ni araştırması için görevlendirilmiştir. Abdul Subhan 17 Mart 1874 tarihinde Kaşgar'dan yola çıkmış, Taşkurgan'a oradan da Vahan'a geçmiştir. Daha sonra Pencap'a ulaşan Abdul Subhan, Ceyhun nehrinin seyrini Kulap yönünde incelemiştir. Seyahatine devam eden Abdul Subhan, İşkashim'e; daha sonra da kuzeye doğru dönerek Gharan, Shingnan ve Roshan topraklarından geçen nehir boyunca yolculuğuna yaklaşık yüz mil boyunca devam etmiştir.⁷⁷ Abdul Subhan ayrıca bölge yöneticileriyle bağlantıya geçerek oldukça önemli siyasi bilgiler toplamış, buraların ekonomik durumları, dini inanışları, nüfus bilgileri hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamıştır.⁷⁸ 1876-77 yıllarında Udaipur'un tehlikeli bir bölgesini araştıran Subhan, bu görevinin akabinde Afganistan'ın Batılı kâşifleri istihdam etmenin mümkün olmadığı kısımlarının haritalanmasıyla uğraşmıştır.⁷⁹

İngiliz resmi belgelerinde "Havildar" kod adıyla tanınan Haydar Şah, Peştun Müslüman bir ailenin çocuğu olarak Peşaver'in Kohat köyünde dünyaya gelmiştir. Bengal Ordusu'nda istihkâm eri olarak çalışan Haydar Şah, Peşaver delegesi tarafından Montgomerie'ye tavsiye edilmiştir.⁸⁰ Keşmir'in kuzeybatısındaki Baltistan hakkında bilgi toplama peşinde olan Montgomerie, Haydar Şah'a Swat ve Dir üzerinden Çitral'a doğru kuzeye ilerlemek ve ardından Hindukuş

⁷⁵ Johnson, *a.g.e.*, s. 111 (50.dipnot), T. G. Montgomerie, *a.g.m.*, s. 133.

⁷⁶ Waller, *a.g.e.*, s. 149.

⁷⁷ H. Trotter, "On the Geographical Results of the Mission to Kashgar, under Sir T. Douglas Forsyth in 1873 1874", *The Journal of the Royal Geographical Society*, Vol. 48 (1878), s. 210-217. Rawat, *a.g.e.*, s. 251.

⁷⁸ H. Trotter, *Account of the Survey Operations in Connetion with the Mission to Yarkand and Kashgar in 1873-74*, Calcutta 1875, s. 44 vd.

⁷⁹ Waller, *a.g.e.*, s. 289

⁸⁰ Waller, *a.g.e.*, s.84

yoluyla kuzeybatıya, Bedahşan'a gitmesi yönünde talimat vermiştir.⁸¹ Tüccar kimliğinde 12 Ağustos 1870 tarihinde yardımcısı Ata Muhammed ve uşaklarıyla birlikte başladığı seyahati sırasında Çitral, Faizabat, Peşaver ve diğer yerlerin demografik, coğrafi, ekonomik, sosyal, siyasal durumları hakkında bilgiler toplamıştır.⁸² Ayrıca kuzeydeki Rus faaliyetleri hakkında siyasi bilgiler elde etmiştir. Havildar'ın bu yolculuğu sayesinde İngilizler, Peşaver'den Hindukuş'a kadar 286 millik sürekli bir güzergâh araştırması yapma fırsatı yakalamışlardır.⁸³ Havildar ikinci seyahatini 1872 yılında Kabil'den Buhara'ya kadar güzergâh araştırması yapmak için gönderilmiştir, ancak bu seyahat ile ilgili bir rapor yayımlanmamıştır.⁸⁴

Havildar, üçüncü seyahatini 1873 yılında yine bir tüccar kılığında iki arkadaşıyla birlikte Peşaver'den yola çıkarak Abkhana geçidi yoluyla Celalabat'a daha sonra da Kabil'e gerçekleştirmiştir. Bu yolculuğu sırasında Sarolang geçişinden Bedahşan'a giden Hindukuş Dağları üzerinden (Bedahşan, Darwaz, Kolab ve Kubadian) yaptığı güzergâh incelemesi daha önce hiç araştırılmamıştır.⁸⁵ Haydar Şah bu araştırmalarında Ceyhun nehrinin büyük kuzey kıvrımının coğrafyası, daha önce sadece isimleri bilinen kasabaların yerlerini ve diğer ayrıntılarını vermiştir. Bu bilgiler aynı zamanda daha önce Abdul Mecid tarafından sağlanan bölgenin oldukça belirsiz ayrıntılarını açıklığa kavuşturmuştur.⁸⁶ Haydar Şah araştırmasını bitirdiğinde, bir grup Rus kâşif Havildar'ın ziyaret ettiği iki kasabanın sınırına ulaşmış, böylece Türkistan'da İngiliz ve Rus kâşifleri arasında ilk bağlantı gerçekleştirilmiştir. Haydar Şah, 1879 yılında Celalabad'da koleradan vefat etmiştir.⁸⁷

⁸¹ Obituary: The "Havildar", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, Vol. 1, No. 9 (1879), s. 600.

⁸² T. G. Montgomerie, "A Havildar's Journey Through Chitral to Faizabad in 1870", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 42 (1872), s. 180-201.

⁸³ Montgomerie, a.g.m., s. 190.

⁸⁴ Obituary: The "Havildar", s. 600.

⁸⁵ "A Third Journey of Exploration in Central Asia, 1913-16: Discussion", *The Geographical Journal*, Vol. 48, No. 3 (1916), s. 229.

⁸⁶ Waller, a.g.e., s. 92-93

⁸⁷ Waller, a.g.e., s. 94. "A Third Journey of Exploration in Central Asia", s. 229

“Molla” kod adıyla bilinen Ata Muhammed’in, Arapça konuşabildiği ve Rampur’da Nawap Kolejinde eğitim gördüğü bilgileri dışında geçmişi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İlk seyahatine 28 Eylül 1873 tarihinde Havildar’la birlikte çıkan Muhammed’in görevi, Kunar Nehri’nin uzunluğunu haritalamak, Baroghil Geçidi’nde Hindikuş Dağlarını geçmek ve ardından Vahan’a gitmektir. Oradan Küçük Pamir sıradağları üzerinden Taşkurgan’a ardından da Yarkend’de devam eden Ata, Karakurum üzerinden Leh’e geri dönmüştür. Yolculuğu sırasında yaptığı gözlemlerle daha önce Havildar tarafından yapılan bazı yerlerin konumlarını yeniden hesaplayarak düzeltmiştir. Güzergâhın en yararlı kısmı, 380 kilometreyi inceleyen ve Havildar tarafından sağlanan bazı yerlerin konumlarını düzeltten Vahan'a kadar olan ilk bölümü olmuştur.⁸⁸

Sonuç

1863 yılında T.D. Montgomerie tarafından uygulamaya geçirilen "Pundit" projesinin hayata geçirilmesi Hindistan’ın kuzey ve kuzeybatı bölgelerinin araştırılmasında önemli rol oynamıştır. İngilizler, Punditler vasıtasıyla daha önce hiç giremedikleri ya da girmekte zorlandıkları Tibet, Güney Türkistan (Afganistan’ın kuzeyi) ve Doğu Türkistan hakkında önemli bilgiler edinmişlerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarında yaklaşık yirmi Pundit görev yapmış bunlardan özellikle beş tanesi Türkistan üzerine odaklanmıştır. Batı Himalayalar ve İç Aya’ya giden güzergâhlar hakkında bilinen şeylerin çoğu ve Tibet’te bilinenlerin neredeyse tamamı bu Punditlerin çalışmalarının bir sonucu olmuştur.

Türkistan’da faaliyet gösteren Punditlerin başında Abdül Hamid, Mirza Shuja, Abdul Subhan, Haydar Şah ve Ata Muhammed gelmektedir. Bunlar daha önce Batılılar tarafından bilinmeyen Hindikuş ve Pamir Dağları ile Doğu Türkistan’da seyahat etmişler, bu seyahatleri sonucunda: bölgedeki önemli geçitleri, güzergâhları tespit etmişler; Yarkend, Kaşgar, Kabil gibi önemli şehirlerin coğrafi konumlarını hesaplamışlar; Seyhun ve Yukarı İndus başta olmak üzere birçok nehrin kaynakları ve seyrini belirlemişlerdir. Ayrıca başta Kaşgar Devleti olmak üzere bölgedeki devletlerin ve toplulukların siyasi

⁸⁸ Rawat, *Indian Explorers of the 19th Century*, s. 251. Waller, *The Pundits*, s. 95.

durumları ve buralardaki Rus faaliyetleri hakkında önemli siyasi istihbaratlar toplamışlardır.

Punditlerin sağladıkları bilgiler sayesinde başta Kraliyet Coğrafya Kurumu tarafından Hindistan’ın kuzey ve kuzeybatısı hakkında önemli bilgilere ulaşımlar, bu sayede bölgeyle ilgili ayrıntılı haritalar çizmişlerdir. Türkistan topraklarındaki Rus faaliyetleri ve ilerleyişi, Türkistan Hanlıklarının durumu ve Afganistan’daki siyasi gelişmelerle ilgili bilgi sahibi olmuşlar ve bu istihbaratlar sayesinde bölgeye yönelik politikalar belirlemişlerdir.

Kaynakça

Adler, Gary, *Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Veterinary Surgeon, 1767-1825*, London 1985.

“A Third Journey of Exploration in Central Asia, 1913-16: Discussion”, *The Geographical Journal*, Vol. 48, No. 3 (1916), s. 225-229.

Blair, Brysac Shareen, *Tournament of Shadows*, New York 2006.

Bond, Xiao Wei, *Guide to India Office Records Relating to Central*, London 2010.

Bondarevsky, Gregory L.: *The Great Game a Russian Perspective*, Christie Books, 2002.

"Burnes, Sir Alexander", *Encyclopædia Britannica*, 11, Vol. 4, New York 1911, s. 850-851.

Chichester, Henry Manners, “Conolly, Arthur”, *Dictionary of National Biography*, Vol. 12, London-New York 1885-1900, s.24-26

Curzon, George N., *The Pamirs and the Source Of the Oxus*, London 1896.

Çelik, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009.

Dean, Riaz, *Mapping the Great Game: Explorers, Spies and Maps in 19th-Century Asia*, Casemate Publishers 2019.

Edwardes, Michael, *Playing the Great Game a Victorian Cold War*, London 1975.

Hayward, George, “Route from Jellalabad to Yarkand Through Chitral, Badakhshan, and Pamir Steppe, Given by Mahomed Amin of Yarkand, with Remarks”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 2 (1868 – 1869), s. 122-130.

Hedin, Sven, *Through Asia I*, London 1898.

Hopkirk, Peter, *Trespasses on the Roof of the World the Secret Eploration of Tibet*, Los Angeles 1982.

Jonhson, Robert, *Spying for Empire, The Great Game in Central and South Asia, 1757-1947*, London 2006.

Lange, Diana, *An Atlas of the Himalayas by a 19th Century Tibetan Lama a Journey of Discovery*, Brill Academic Pub, 2020.

Meer Izzut-Oollah, *Travels in Central Asia*, Çev. Captain Henderson, The Foreign Department Press, 1872.

Montgomerie, T. G., "On the Geographical Position of Yarkund and Other Places in Central Asia", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, No. 4 (1865– 1866), s. 162-165.

_____, "Report of the Mirza's Exploration of the Route from Caubul to Kashgar", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 41 (1871), s.132-193

_____, "Report on the Trans –Himalayan Explorations, in Connexion with the Great Trigonometrical Survey of India, During 1865-7: Route-Survey Made by Pundit -, from Nepal to Lhasa, and Thence Through the Upper Valley of the Brahmaputra to its Source", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 12, No. 3 (1867 – 1868), s. 146-175.

_____, Report of the Trans-Himalayan Exploration During 1867, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 3 (1868 – 1869), s. 183-198.

_____, "A Havildar's Journey Through Chitral to Faizabad in 1870", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 42 (1872), 180-201.

Munphool Meer Moonshee, "On Gilgit and Chitral", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 13, No. 2 (1868 – 1869), s. 130-133.

Obituary: "The Havildar", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, Vol. 1, No. 9 (1879), s. 600-601

Özkan, Murat, *Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, İstanbul 2019

Phillimore, R. H., *Historical Records of the Survey of India*, Vol. V, Order of the Surveyor General of India 1968.

Raj, Kapil, *Instruments, Travel and Science: Itineraries of Precision from the Seventeenth to the Twentieth Century*, "When Human Travellers Become Instruments The Indo-British Exploration of Central Asia in the Nineteenth Century", edit: Marie-Noëlle Bourguet, Christian Licoppe and H. Otto Sibum, London and New York 2002, s.159-188.

Rawat, Indra Singh, *Indian Explorers of the 19th Century*, 2. Baskı, New Delhi 2002.

Rawlinson, Henry, *England and Russia in the East*, London 1875.

Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under the Command of Sir T.D. Forsyth with Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Calcutta 1875.

Sabol, Steven, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Türkler*, C. 18, Ankara 2002, s. 1018-1034.

Trotter, H., "On the Geographical Results of the Mission to Kashgar, under Sir T. Douglas Forsyth in 1873 1874", *The Journal of the Royal Geographical Society*, Vol. 48 (1878), s. 173- 233.

_____, *Account of the Survey Operations in Connetion with the Mission to Yarkand and Kashgar in 1873-74*, Calcutta 1875.

Vetch, Robert Hamilton, "Montgomerie, Thomas George", *Dictionary of National Biography*, Vol. XVIII, New York 1909, s.311-313.

W., S., "Charles Stoddart (1806 –1842)", *Dictionary of National Biography*, Vol. 58, 1885-1900, s. 396- 397.

Waller, Derek, *The Pundits, British Exploration of Tibet and Central Asia*, Kentucky 1990.

Ward, Michael, "Mountains of East and South-East. Tibet", https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1991-92_files/AJ%201991-92%2049-62%20Ward%20E%20Tibet.

_____, "The Survey of India and the Pundits the Secret Exploration of the Himalaya and Central Asia", https://www.alpinejournal.org.uk/Contents/Contents_1998.html. s. 59-79

Wilson, H.H. -George Trebecki, *Travels in the Himalayan Provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara, Vol. I*, London 1841.

Yule, H.- Munphool Pundit- Faiz Buksh, "Papers Connected with the Upper Oxus Regions", *The Journal of the Royal Geographical Society of London* ,Vol. 42 (1872), s. 438-481.

"Pundit", *The Encyclopædia Britannica*, Vol. 22, New York, 1911, s. 649.

<http://sanskritdictionary.com/translate.php?q=Pundit>

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/Pundit>